

Bajnok Dániel–Pataricza Dóra
„...Hirdesd ki az ezernevű Isis titkait...”

Egy titkosírással írt mágikus papirusz két töredékének elemzése*

1. Bevezetés¹

EZERKILENC SZÁZHÚSZBAN két különös papirusztöredék lelt gazdára Egyiptomban, egymástól teljesen függetlenül. Az egyik a Michigani Egyetem könyvtárába került, a másik pedig Oslóba.² Hosszú éveken át mindkét töredék kiadatlanul hevert, mert a betűk furcsa alakja miatt olvashatatlanak bizonyultak a kutatók számára. A talány megoldódni látszott, amikor a michigani töredéket vizsgálva Arthur S. Hunt, a neves brit papyrológus felismerte, hogy a papiruszon látható jelek egy titkosírással írt ábécé betűi. Hunt megfejtette a kód-ábécét, a papirusztöredék olvasatát és a hozzá fűzött rövid kommentárokat pedig publikálta 1929-ben.³ Kiderült, hogy a vizsgált darab egy görög nyelvű mágikus papirusz egy megmaradt kolumnája. Nagy volt a meglepetés, amikor két norvég tudós, S. Eitrem és L. Amundsen, Hunt „kulcsát” használva 1934-ben sikeresen fejtette meg az oslói töredéket.⁴ Rövidesen világossá vált, hogy a két töredéket nem csak ugyanazzal a titkosírással írták, hanem a két darab ugyanannak a papirusznak két szomszédos kolumnájából is való.⁵

* A Szerzők tanulmányukkal harmadik helyezést értek el a 2003. évi Veszprémben megrendezett OTDK Humán Szekciójának Ókortudományi Alszekciójában.

1 Köszönettel tartozunk tanárunknak, Dr. Németh Györgynek, aki mindvégig figyelemmel kísérte és segítette munkánkat. Hálásak vagyunk az Oslói Egyetem Papiruszgyűjteménye dolgozóinak, hogy rendelkezésünkre bocsátott minden (Magyarországon hozzáférhetetlen) anyagot az oslói töredékről, beleértve a töredék digitális fényképét is.

2 Az oslói töredék: POsl. III, 75 (1. ábra); a michigani: PMich. inv. 534. (2. ábra).

3 HUNT, 1929. 127–134.

4 EITREM, 1934. 113–117, valamint UÓ., 1936, 38–40.

5 A két töredék érintkezése megfigyelhető a 3. ábra átirásán. Az illeszkedés a 10/9–13/12 soroknál van.

A michigani töredék helyet kapott Karl Preisendanz híres forráskiadványában, a *Papyri Graecae Magicae*-ben (PGM),⁶ majd a mű későbbi kiadásában már az oslói kolumna is szerepelt.⁷ A továbbiakban azonban nem szenteltek különösebb figyelmet a titkosírásos papirusznak; az említett kiadásokon kívül mindössze egyszer írtak róla, először és egyben utoljára tárgyalva és értelmezve együtt a két töredéket.⁸ Hunt óta senki nem méltatta figyelemre azt a tényt, hogy a papiruszt titkosírással írták, és hogy a hellén világban teljességgel egyedül a módszer, amivel a szöveget kódolták. A szövegből rekonstruálható varázslat szintén további érdekes kérdéseket vet fel, amelyeket eddig nem vizsgáltak megfelelő alapossággal a kutatók.

A jelen tanulmány három célt tűz maga elé. Egyrészt magát a titkosírást és annak jeleit vizsgálva megpróbáljuk kideríteni, hogy mi adhatta az ötletet a papirusz szerzőjének a jelrendszer kidolgozásához. Másrészt arra keressük a választ, hogy miért érezte szükségét a szerző, hogy titkosítsa a varázslat szövegét. A harmadik – és egyben legnehezebb – terület a két töredékből megismert mágikus praktika értelmezése; elszakadva az eddigi „hagyományos” értelmezéstől megpróbálunk válaszokat találni a felmerülő problémákra. E hármas célkitűzés megvalósításához azonban szükséges, hogy megismerkedjünk a papirusz megfejtésének részleteivel.

2. A papirusz megfejtése

1920 tavaszán az amerikai Francis W. Kelsey régészprofesszor néhány ókori papiruszt vásárolt Egyiptomban a Michigani Egyetem gyűjteménye számára. Ezek közül egy különösen felkeltette a kutatók érdeklődését, mert láthatóan betűírással írt szövegét addig ismeretlen jelekkel írták. A jelek némelyike feltűnően hasonlított ugyan egyik-másik görög betűre, de a szöveget nem tudták megfejteni a tudósok. Végül egy brit kutató, Arthur S. Hunt jött rá a papirusz titkára. Miután sikerült kiderítenie a lap egyes szélének segítségével, hogy minden valószínűség szerint melyik a teteje illetve az alja, alaposan átnézte a szöveget. A rejtjelfejtés klasszikus módszerének megfelelően, ismétlődő jelcsoportokat keresett, és felismerte, hogy egy három jelből álló csoport többször is felbukkan a szövegben.

6 PREISENDANZ, 1928–1931. P LVII. A szóban forgó töredékek a második kötetben találhatóak.

7 PREISENDANZ et al., 1973–1974. P LXXII. A két töredékre a továbbiakban, mint PGM LVII, illetve PGM LXXII hivatkozunk.

8 MERKELBACH–TOTTI, 1991. 83–96.

Feltételezte, hogy ha görögül írták a szöveget, e jelcsoportok minden bizonnyal a καὶ „és” szócskát jelentik, és gyanította, hogy a szöveget balról jobbra írták. A feltevés segítségével a szövegbe behelyettesítette a betűket, és ahol ezek egymás mellett, de más sorrendben álltak (pl. a πῑτῑκιον szóban), ott sikerült „feltörnie” a szavakat, majd apránként a teljes szöveget. Ő publikálta először a papirusz szövegét (PGM LVII) és a megfejtés módszerét, amelynek nyomán Eitrem és Amundsen is megfejtette az Oslóban őrzött töredéket (PGM LXXII).

Mindkét darab egy ismeretlen hosszúságú tekercs részét alkotja, mint két egymást követő kolumna, amelyek egy pontban illeszkednek is egymáshoz.⁹ Keltezése bizonytalan, mert a titkosírásból visszafejtett betűalakok nem nyújtanak elég szilárd fogódzót a paleográfiai datáláshoz. Némi segítséget jelent, hogy a papirusz *versóján* (hátsó oldalán) egy megerősítés céljából ráragasztott papiruszcsíki fut végig, amelyen kurzív görög írás látható.¹⁰ Ennek alapján datálja Hunt (és az ő nyomán Preisendanz is) a papiruszt Hadrianus korára, illetve tágabban a Kr. u. 1–2. századra.

A 4. ábra táblázata mutatja, hogy miként feleltethetőek meg egymásnak a görög ábécé és a titkosírási ábécé jelei. Az ábrát jól megvizsgálva feltűnik, hogy a titkosírás gyakran szisztematikus eltéréseket mutat görög betűírásbeli párjához képest. A Δ-t és a Φ-t egyaránt függőlegesen elmetszve alakították ki az ekvivalens jelet. Az α-nak megfelelő jelhez pedig minden valószínűség szerint a kopt írásban használatos úgynevezett unciális betűrendszer α-ja adott ihletet.¹¹ A jelek többi része például az adott görög betű ± 90°-kal elfordított mása (β, ε, η, ι, κ, λ, τ), néhányat (γ, μ, ρ, υ) 180°-kal forgatott el a titkosírás kitalálója, két betű esetében pedig vertikális tükrözést alkalmaztak (ξ, σ). A papirusz szövegének írója minden bizonnyal nagy tapasztalattal rendelkezhetett a rejtjelekkel írt levelek területén, mindössze négy helyen rontott el egy-egy betűt,¹² itt valószínűleg először automatikusan a görög betűt írta be, majd azokat átjavította az adott titkos jelre.

9 Lásd 3. ábra. Mivel a papirusznak több töredéke nem ismeretes, a PGM LXXII-t „Col. I”-nek, a PGM LVII-t „Col. II”-nek nevezzük.

10 HUNT, 1929. 127.

11 JENSEN, 1969. 437–438. Ez a jellegzetes betűforma az archaikus thérai illetve mélosi feliratokon is előfordul, vö. uo. 424.

12 Col. II, 2. sor: „εις”-ben az „ε” „ι”-ből lett javítva. 19. sor: a hosszú mágikus szó végén levő „βα” előtti „μ” „β”-ből lett jav. 26. sor: „θεοπληκτον” „ν”-je közönséges „ν”-ből lett jav. 29. sor: „λαβειν” „β”-je „τ”-ből lett jav. Vö. HUNT, 1929. 130–131.

3. A titkosírás analógiája: a görög betűkottairás

A rejtjeles papirusz két ismert töredékén használt jelrendszer példa nélkül való az antik világban, jeleinek megfejtése még a 20. század tudósainak is komoly fejtörést okozott. A rendszer feltörése és értelmezése után persze egyszerűnek tűnik maga az ötlet: egyes jeleket 90°-kal, másokat 180°-kal elforgatni, ismét más jeleket elfelelni vagy csak kicsit átalakítani valamelyik vonal meghosszabbításával. Ha azonban arra gondolunk, hogy mennyire egyedi ez a trükk az egész antikvitásban, felmerül egy érdekes kérdés: honnan merítette a titkosírás kieszelője az ötletet, hogy jelek módosított formájával operálva sifírozzon szövegeket?

Megbízható választ nem adhatunk e kérdésre, de feltételezzük, hogy az ötletadó forrás szintén a hellén kultúrkörben keresendő. A görög betűket az ókorban három dologra használták. A betűk legáltalánosabb alkalmazása a betűírás volt, de önálló számjegyírás hiányában az ábécé betűit használták a számok lejegyzésére is. A harmadik felhasználási mód, amelyről a legkevesebb írásos emlékekkel rendelkezünk, a zenei hangok lejegyzésére szolgáló kottairás volt.¹³ Feltételezésünk szerint ez utóbbinak az ismerete adhatta a titkosírás kidolgozójának az ötletet a betűk alakjának módosításán alapuló rendszer kidolgozásához.

Az ókori görög zene, azon belül is a hangjegyzés vizsgálata rendkívül aktívan folyt a 19. század közepétől a 20. század második feléig. Ezalatt bőséges szakirodalmat eredményezett a téma iránt érdeklődők számára. Nehéz röviden összefoglalni a hangjegyírás lényegét, hiszen a kutatók két-három különféle iskola szerint közelítik meg a kérdést, és nem könnyű eldönteni, hogy melyik a legmegfelelőbb.¹⁴ Mégis megpróbálunk általános képet adni a betűkottairás elméletéről, majd pedig röviden bemutatunk néhány ókori görög zenei emléket.

Furcsa, hogy a görög zeneelméletéről bőségesen állnak ókori források a kutatók rendelkezésére, az antik korból ránk maradt hellén dallamok száma pedig alig éri el az ötvenet.¹⁵ Annak köszönhetjük a kottázás megértését, hogy néhány olyan forrás is fennmaradt, amely a görög hangjegyzés módozatait tárgyalja. A legfontosabbak között említendő az Ale-

¹³ „Buchstaben-Tonschrift” in: DAHLHAUS–EGGEBRECHT, 1998.

¹⁴ BARBOUR, 1960. 1–17.

¹⁵ KÁRPÁTI, 1996. 237.

xandriai Alypios (Kr. u. 360 k.)¹⁶ és Aristeidés Quintilianus (Kr. u. 3–4. század)¹⁷ által írott munkák.¹⁸

A hangjegyzésre vonatkozóan tudni kell, hogy kétféle betűkottairást használtak: egyet a vokális zene, egy másikat pedig a hangszeres zene hangjainak lejegyzésére. A kutatók szerint e kettő közül a hangszeres kottairás az ősbibb. Ennek kialakulását több száz évvel korábbinak tartják, és az az általános vélemény, hogy ebből alakult ki később a vokális kottairás.¹⁹ Alapvető nehézség, hogy az ókori görög zeneszerzők az újkori európaiakkal ellentétben előszeretettel komponáltak kromatikus és enharmonikus hangsorokra épülő műveket is,²⁰ amelyekben előfordult a félhangnál kisebb hangköz is.²¹ Mivel nem ismerték az egészhangok kereszttekkel, illetve békkal való modulálását, ezért minden egyes hangnak külön jele volt. Alypios nyomán összesen hetven jel (és hangmagasság) különböztethető meg mind a vokális, mind az instrumentális hangjegyzés esetében. Ezekkel a jelekkel több mint három teljes oktáv írható le (D[#]-tól g''-ig) negyedhangokra lebontva.²² Mivel a teljes görög ábécé összes betűinek a száma nem éri el a harmincat sem, ez a kétszer hetven hangjel úgy érthető, hogy ugyanazt a jelet formailag módosítják, és így a módosult jel már egy másik hangot jelöl. Az 5. ábra felső képe szemlélteti, hogy egy-egy diatonikus alaphang körüli (fölötti vagy alatti) hangokat ugyanannak a betűjelnek a fektetett vagy tetejére állított változata jelöli.²³ Az említett ábra felső három sora a vokális jeleket tartalmazza, az alsó három sor pedig a hangszeres kottairásnál használtakat.

A vokális és az instrumentális hangjegyzés jelei közötti különbség igen szembeötlő, noha látható, hogy mindkettő a görög ábécé betűivel operál. A hangszeres jelek azonban egy sokkal régibb ábécé jeleit őrizték meg, így felismerhető köztük pl. a digamma (Ϝ), amely a későbbiekben kikopott a nyelvből. A hangszeres jelek többsége hármas csoportokba tö-

16 BELLERMANN, 1847. 29–31.

17 KELEMEN, 1991. 33.

18 Lásd még: NAJOCK, 1975.

19 BARBOUR, 1960. 4.

20 Manapság a dallamok többsége az ún. diatonikus alapskálára (C – D – E – F – G – A – H – C[#]) épül, azaz az „egészhangok” sorára. A kromatikus hangsorban félhangok követik egymást (C – C[#] – D – D[#] – E – F – F[#], stb.) Az ókori görögöknél az enharmonia a negyedhangok hangsorba való bevonását jelentette.

21 RIEMANN, 1878. 13–14.

22 Lásd 5. ábra alsó képe = BARBOUR, 1960. 3. (1. ábra)

23 „Buchstaben-Tonschrift” in: DAHLHAUS–EGGEBRECHT, 1998. Az 5. ábra felső képe ennek alapján készült.

mőrül, amelyek közül az első sorban láthatóak jelölik az alaphangot, a második és harmadik sorban a dőlt, illetve fejre állított betűk már módosított hangokat jelölnek. A vokális jelek egy modernebb ábécé betűiből állnak, és kevesebbszer fordul elő köztük a döntés, illetve a fejreállítás. A fennmaradt dallamok mai kottákra való átírásának örök problémája, hogy a görög kottajeleket milyen hangmagasságban értelmezzük.²⁴ A 20. század fordulóján erről folyt a legtöbb vita, ám megnyugtató eredményt nem hozott.²⁵ Továbbra sem tudjuk tehát teljes bizonyossággal, hogy milyen abszolút hangmagasságot jelöl a görög betűkottairás, noha a hangok egymáshoz viszonyított helyzetét jól ismerjük.

Az egyik legjobban ismert görög dallam egy Kr. u. 1. századi kereskedő feleségének sírkövén maradt ránk. Ez az ún. *Seikilos-skolion* (bordal), amely nevét a sírt készíttető férjről, Seikilosról kapta.²⁶ A rövid dal minden magánhangzója felett vokális hangjegyek állnak, a hosszú magánhangzók felett pedig vagy több jel áll, vagy egy jel, amelyen a fölé írt vízszintes vonal jelzi, hogy hosszan kell énekelni.²⁷ Sokkal bőségesebb és színesebb hangjegy-anyagot nyújt az a néhány Apollónhoz címzett himnusz, amelyek a 19. század végi delphoi francia ásatások során bukkantak elő.²⁸ A himnusokat eredetileg kőbe vésték Kr. e. 138–128 körül,²⁹ ám a sztélé három nagyobb és számos kisebb darabra repedt szét. Két viszonylag nagyobb töredék összetartozik, ezeket az athéniak ajánlották fel Apollónnak, és kizárólag vokális hangjegyeket tartalmaznak.³⁰ A harmadik nagyobb töredéken (és néhány kisebbben is) hangszeres kottajelek szerepelnek, amelyek egyértelműen megkülönböztethetőek az athéniak himuszaitól.³¹

Az említett két példa jóval a titkosírásos papirusz keletkezése előtti időszakból való, ám a 20. század elején előkerült egy újabb papiruszlelet, amely szinte egykorú a vizsgált szöveggel, és szintén kottajeleket tartalmaz. A lelet datálása viszonylag egyszerű, mert a papirusz másik oldalán pontosan keltezett (egyiptomi Théba, Kr. u. 156) latin nyelvű katonai okmány olvasható.³² A görögül írt oldalon az Apollónnak és Pánnak szóló

24 BARBOUR, 1960. 1.

25 SACHS, 1968. 185.

26 Átírása és ismertetése: KELEMEN, 1991, 35.

27 CRUSIUS, 1891. 170.

28 CRUSIUS, 1894. 1.

29 KELEMEN, 1991. 33.

30 CRUSIUS, 1894. 29.

31 CRUSIUS, 1894. 70.

32 ABERT, 1918/1919. 313.

dalokban öt szakasz különíthető el: az első tizenkét sor vokális, a következő három hangszeres, az utána jövő négy sor ismét vokális, majd megint három hangszeres, végül egy utolsó sor vokális kottaírással van írva.³³ A papirusz azonban nemcsak hangjegyeket, hanem ezek fölé írt, a ritmusra vonatkozó pontokat, vonalakat is tartalmaz. A vokális és a hangszeres kottaírás különbözősége még ebben a késői időszakban is egyértelműen kimutatható ezen a papiruszon.

Mint már utaltunk rá, a hangszeres jelek egy részében a jelek hármas csoportokba oszthatók. Például az 5. ábra alsó képének 16. számú hangszeres jele egy közönséges „E”, ám a 17. számú esetben 90°-kal, a 18. számú esetben 180°-kal *elforgatva* látjuk ugyanezt a jelet. A 28. számú jel a fent említett digamma (Ϝ), amelyet egy 90°-al elforgatott digamma követ (29. számú jel), de az ezután következő jel (30. számú) nem egy 180°-kal elforgatott, hanem egy *vertikálisan tükrözött* digamma. Még mindig a hangszeres betűkottajelek között maradván érdemes megfigyelni az 50–51. illetve az 53–54. számú jeleket. Barbour magyarázata szerint³⁴ az 50. számú jel egy *vertikálisan elmeszelt* alpha (Α) jobb felét mutatja, az 51. számú pedig ugyanennek a bal felét. Az 53–54. számú jelek megegyeznek az imént említettekkel, csak fejjel lefelé állnak.

Láthattuk, hogyan módosítják a betűjeleket a görög hangjegyzésben, hogy eltérő hangmagasságokat jelöljenek. A három legáltalánosabb módszer a forgatás (90° vagy 180°-kal), a vertikális tükrözés és a vertikális metszés. Ezek a geometriai eljárások legfőképpen a hangszeres kottaírásra jellemzők, de megtalálhatók a vokális hangjegyzés esetében is.³⁵ Ezen módszerek ismeretének lehetősége bizonyosan nyitva állt a titkosírási papirusz szerzője előtt is. Annak a valószínűségét, hogy a hangjegyzés módszerei adták neki az ötletet a fentebb megismert titkosírás kidolgozásához, az a tény is növeli, hogy számos jel, amelyet a titkosírás használ, ugyanilyen formában megjelenik a hangjegyzésben is.³⁶ A titkos ábécé β-ján (ϐ) nem látszik egyértelműen, hogy a zenei jeltől lett kölcsönözve, ám figyelemre méltó, hogy egy korai argosi ábécé-ben a [a β-nak felelt meg.³⁷ Ezt a jelet 90°-kal elforgatva éppen ϐ-t kapunk. A ϐ az eredeti Γ 180°-os elfor-

33 WAGNER, 1921. 257.

34 BARBOUR, 1960. 5.

35 Lásd a következő vokális betűkottajeleket: 1, 2, 4–6, 12–16, 21, 22, 24, 49–54, 70.

36 Vö. 6. ábra.

37 Vö. JEFFERY, 1990. 151. Barbour magyarázata ezzel egybevág: a 43–45. számú hangszeres betűkottajeleket a bétából (β) alakították ki, lásd BARBOUR, 1960. 7.

gatottja, ha nem vesszük annyira szigorúan az oldalra hajló szár szögét. Hasonlóképpen kapcsolatba hozható a kottairás jeleivel, illetve annak módszerével: A, Δ, E, H, I, K, Λ, M, Ξ, P, Σ, T, Y és Φ.³⁸

Némelyik betű esetében ez a kapcsolat talán nem elég nyilvánvaló, így szükséges némi magyarázatot fűzni hozzájuk. Az A esetében csak minimális átalakítás történt: 45°-os forgatással függőleges síkba állították az unciális betűalak egyenes szárát.³⁹ A Δ és a Φ függőleges elmetszéssel nyelik alakjukat. A Ξ (ξ - 3) úgy tűnik, éppen úgy tükrözve lett a függőleges tengelye mentén, mint az instrumentális kottairásban a digamma (F).⁴⁰ A titkosírásos Σ (σ) az ekkortájt használatos lunáris alakból (C)⁴¹ jön létre ugyanilyen tükrözéses módszerrel. Az H (ς) esetében is 90°-os forgatást alkalmaztak, ám a titkosírásos jel nem a klasszikus betűformából, hanem az éppen születő kurzív betűalakból lett kialakítva.⁴² A K ugyanígy 90°-kal van elforgatva, csupán az bonyolítja felismerését, hogy a V-alakú szárak nem mindig érnek hozzá az egyenes szárhoz, hanem gyakran „lebegnek” felette. Kialakítását tekintve a P (ϐ) a legproblematikusabb betű. Úgy véljük, hogy ebben az esetben 180°-os forgatást vagy vertikális tükrözést alkalmazhatott a titkosírás kitalálója, ám emellett felfelé meghosszabbította a betű szárát.⁴³

Az a tény, hogy a papirusz a Kr.u. 1–2. századi Egyiptomból származik, alátámasztja azt a feltevésünket, hogy a titkosírás kidolgozója felhasználhatott bizonyos betűelemeket vagy betűket a keleti (sémi) ábécékből is. Bizonyos hatások már a P esetében is elképzelhetők,⁴⁴ ám úgy tűnik, a N volt a legtisztább átvétel. A legtöbb sémi ábécében a N pontosan ugyanolyan formában jelenik meg, mint a rejtjeles papiruszon, és mivel a papirusz keletkezésének idejéből nem ismeretes olyan görögül írott forrás,

38 A papirusz által használt jelek és a betűkottairás szimbólumainak összehasonlító táblázatát lásd a 6. ábrában.

39 A betűkottajelek között is találunk 45°-os elforgatást: lásd 47–48. számú instrumentális jelek.

40 Lásd 5. ábra alsó kép, 30. számú instrumentális betűkottajel.

41 JENSEN, 1969. 456.

42 Az H kurzív alakját lásd pl. SZÁDECZKY-KARDOSS, 1996. 110–111. („B” és „C” tábl.)

43 Érdekes, hogy a görögök a rhót (sémi rēs) már vertikálisan tükrözve vették át, hiszen az eredeti föníciaiban a hurok a másik irányba nézett, éppen úgy, ahogy a tárgyalta titkosírásos P (ϐ) teszi. Számos keleti ABC-ben megfigyelhető egy felfelé hajló szár csökevénye, pl. Ahiram-szarkofág (Kr.e. 1000) feliratai, vö. SASS, 1988. 154–155.

44 HEALEY, 1990. 223. (15. ábra) és 231. (27. ábra)

amelyben a N hasonló alakot mutatna, okkal gondolhatjuk, hogy ezt a betűt a legcsekélyebb változtatás nélkül adoptálta a papirusz szerzője.⁴⁵

Mint láttuk, a titkos ábécében szereplő összes betű kialakítása nem magyarázható a betűkottairással, hiszen maradt hat olyan betűnk (Θ, Ν, Π, Χ, Ψ, Ω), amelyeknek alakja vagy hasonlít némiképp az eredetihez, vagy nem, de semmiképpen sem forgatással, tükrözéssel vagy elmetszéssel jöttek létre.⁴⁶ Van azonban 16 olyan betűnk, amelyre ráillik a három módszer valamelyike, és ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a görög betűkottairásnak főszerepe volt a papiruszon használt titkosírás létrejöttében.

4. Mágikus papirusz – miért titkosíró?

Láttuk, honnan vehette a szóban forgó papirusz ismeretlen szerzője az ötletet egy jelbehelyettesítésen alapuló titkosíró rendszer kidolgozásához. Megoldása elegánsnak, sőt kivételesen egyéninek nevezhető a maga nemében, hiszen nem maradt fenn ezen kívül olyan görög mágikus papirusz, amelynek tartalmát teljes egészében titkosírással kódolták volna. Egyedi esettel van tehát dolgunk. Felmerül azonban a kérdés: miért kellett a mágikus eljárás papiruszra vetőjének ilyen különleges eszközökhöz nyúlnia?

A válasz egyszerű: a szerző mindenképpen el akarta kerülni, hogy elolvashassák illetéktelen kezekbe kerülő művét. Mágikus praktikákat űzni veszedelmes mesterség volt, és a veszély még fokozottabb mértékben leselkedett mindazokra, akik nem fehér mágiával (*theurgia*), hanem fekete mágiával (*goetia*) foglalkoztak.⁴⁷ Ez utóbbinak jellegzetes eleme például az isteni hatalmak fenyegető kényszerítése, a különböző (kevésbé gusztusos) komponensek felhasználása vagy bizonyos elhunyt személyek földi maradványaival, netán lelkével történő foglalatzkodás. Az ilyesmit feltétlenül a mágikus erők sötét alkalmazásának velejárói, és az ezzel ügyködők könnyedén kerülhettek törvény elé istenkáromlás vádjával. Joggal feltételezhetjük, hogy papiruszunk szerzője jó okkal tarthatott hasonló felelősségre vonástól, és ezért folyamodott sifírozáshoz. Meg kell vizsgálni, hogy

45 Vö. mēšai (Kr.e. 9. sz.) és közép-föníciai (Kr.e. 5–3. sz.) feliratok (JENSEN, 1969. 265–271. (különösen a 237. ábra)), arámi írások (HEALEY, 1990. 223. (15. ábra)).

46 Az O-t nem számolva, hiszen ennek az alakja lényegében változatlan, valamint szintén nem számolva az amúgy is igen problematikus Z-t.

47 KIECKHEFER, 1989. 27–28.

igazoljate feltevésünket a papirusz tartalma. Hunt sikeres megfejtési kísérlete után a görög mágikus papiruszok egyik legnagyobb ismerője, a német Karl Preisendanz vizsgálta meg az anyagot,⁴⁸ majd publikálta fő művében, a *Papyri Graecae Magicae*-ban. 1934-ben Hunt megfejtését felhasználva Eitrem is közzétette az oslói töredéket. Preisendanz alaposan továbbfejlesztette és kiegészítette Eitrem munkáját, és a töredék helyet kapott a PGM második kiadásában (1973–1974). A két kolumna alábbi, magyar nyelvű, szó szerinti fordítása Preisendanz átírása alapján íródott.⁴⁹

Col. I. (= PGM LXXII):

[Nagymedve varázslat. Egy] földből készült [füstöl]ő[oltárt elkészítve, az]on a hatodik éjjeli órában [égesd el Arktosnak⁵⁰] a nehézszagú boróka moszatját.⁵¹ Ezt pedig három nap[ig csináld] a Nagymedve felé fo[rdul]va, kilencszer, [miután felmentél a h]áztetőre. Írd fel [egy papiruszlapra] fekete mirhatintával [az egé]sz dolgot, amit ak[arsz, hozzá]írva (ezt) a nevet: „Neb[utosomaléth]”, és a táblácskát együtt [az abban] leírattal [mutasd meg az istennőknek és] *pou . n nchn . [.....]* . [egy órán] belül. [Mondd (ezt) úgy, hogy a kezed]et egybefűz[ve] tartod a fejed felett, [na]gy [ha]ng[on, imádkozva Arktosho]z: „[Üdv,] ó, király<nő>je a holtakna[k és az isteneknek, üdv], égi uralkodónő, ki[rálynő]je az em]bereknek, közelíts [felém, X.Y-hoz, kész]ségeken, és téged ké[rlek...] ...”

Col. II. (= PGM LVII):

Adó[nai]⁵² *ogot...* ezek(et) a szavak(at)⁵³: „[Hajt]sd végre X. Y.⁵⁴ számára azt, amit neked [erre⁵⁵ í]rtam és én úgy fogom hagyni [a nap]keltét és

48 Hunt megoldását ismerteti: PREISENDANZ, 1929a. 457–458. és tovább vizsgálja: UŐ., 1929b. 1544–1549.

49 A fordítás (és a később következő átírások) során a papiruszkiadások által leggyakrabban használt, úgynevezett *leideni rendszer* kritikai jeleit használjuk. A szögletes zárójelek közti betűk a papiruszról elveszett betűk kiegészítései. A pontok száma az elveszett betűk valószínű számával egyezik. A gömbölyű zárójelek között értelmi kiegészítések találhatók. A továbbiakhoz lásd NÉMETH, 1996. 202.

50 A Nagymedve-csillagkép megszemélyesítése, lásd alább.

51 Azonosíthatatlan növénynevek.

52 Ez a szó valamilyen istenségre utalhat.

53 A „szavak(at)” szót csak egy γ betű jelöli a papiruszon. Vö. PREISENDANZ, 1929b. 1546.

54 Ide annak a nevét kell behelyettesíteni, aki a varázslatot végrehajtja. A szót ($\delta\epsilon\iota\nu\alpha$) egy különleges alakzat jelöli (⌘), amely hiányosan is elég jól felismerhető a papiruszon. PREISENDANZ et al., 1973–1974. II. köt., 213.

a napnyugtát, ahogy korábban meg lettek teremve, és én [örökké] [meg fogom menteni] Osiris⁵⁶ húsát, és nem szaggatom majd szét [a] béklyókat, melyekkel bilincsbe verted Typhónt,⁵⁷ és nem hívom majd az [erőszakos] halált haltakat,⁵⁸ hanem hagyni fogom őket, és [n]em fogom kiönteni a cédrusolajat, [hanem] hagyni fogom, és meg fogom őrizni Ammónt és nem fogom meggyilkolni, és [nem⁵⁹] fogom [sz]étszórni Osiris testrészeit, és téged majd elrejtelek a gigászok [elő]: *ei ei ei ei [ei ei] ei ei choin [Aph]uth, chennoneu, Aphuth, Anu Aóth, ei ei ei peoe, [Iak]ób, mannoz Arannuth, chal[.]aph kulix noé nf...]k bornath lubeine auér ueire itin lotol, hirdesd ki az ezernevű istenség, Isis titkait.”*

[Aztán a k]ényszerítés, hogy megmutassa neked, beteljesedik-e a varázslat. [Mut]ass be égőáldozatot nehézszagú borókát a táblácskával együtt égetve, (és) mondd: „[Isis], tiszta lány, [adj] nekem jelet a beteljesülésről, [em]eld fel a szent leplet, rázd meg a te feke[te vég]zetedet, és mozdítsd meg a Nagymedve csillagképét,⁶⁰ szent [Ióth]é *pnun gmoérmen-dumba*, nagynevű *Iafkó*, *phthoéri*, *thermoér*, *phthaó*, nagynevű *Ióthé [phnu]-thuér bób helix*, nagynevű *Iakó*⁶¹.”

Miután pedig ezeket el[mond]tad és kezeidet eloldottad, [az istennő fel fogja] emelni kéz[fe]l[jét] a melléről, mert látni fogsz [egy csillagot, amely közeledik feléd] a kényszerítés folytán. Nézzél rá [mereven, miután egy varázsjelet] behajított, [amely hozzád] sietett, és így ez⁶² istentől megragadott lesz. Tartsd [azonban védelem gyanánt az elő]tted levő varázsjelet: [mert az istennő]től származik a téged bátorító Kronos varázsjele. E jelek átvétele után örvendj [a szer]encsének (és) mondd egyszer/végül: „*chai'trai*”. Éspedig ha te elmondtad ezt, [mindenben am]it óhajtasz, ő segíteni fog neked, és azonnal (mondd) ezeket a szavak[at, nehogy] a csillagok lehulljanak és a jó napok sora elmúljon: „*Tha[.]U[sir, Phnuuch, mellanchió, kerdó, Melibeu [.] kasp[.] nebenthtrich garn[.]jó thraó sau*

55 ti. táblácskára (lásd 15. sor), esetleg erre a papiruszra.

56 A papiruszon ezen a helyen kétségkívül *τὰ κρέα τοῦ Τυφῶνος* „Typhón húsát” szerepel, lásd alább.

57 A papiruszon itt: *᾽Οσει[ρ]ιν* „Osirist”. Lásd alább.

58 A görög *βιαιοθανάτοι* többnyire erőszakos halált halt gladiátorokra vonatkozik.

59 A mondat értelmét teljesen átalakítja ez a „nem”, amit Preisendanz önkényesen illeszt a hiányzó szöveghelyre. Lásd alább.

60 A Nagymedvére itt is az Arktos szó/név utal.

61 A megszólított „Iakó” alighanem a héber „Jákob”-ra vonatkozik. (PREISENDANZ et al., 1973–1974. II. köt., 185.). Ehhez lásd még: PREISENDANZ, 1929b. 1548., valamint NOCK, 1930. 124.

62 Ti. a varázsjel.

traīs traīs, Basym: most, most hajtsd végre, tedd ebben az órában, nagyhírű Előrelátás, a tegnapi (még) utáltat kedvel[tté mindenki előtt], tedd...

Figyelmesen megvizsgálva a rendelkezésünkre álló szöveget, elsőként azt állapíthatjuk meg, hogy egy általános varázsfórmuláról van szó, nem pedig egy konkrét személyre vagy személy ellen alkalmazandó mágikus eljárásról. Sajnos a Col. I-ből nagyon kevés maradt meg, és a két megmaradt részt összekötő hiányzó szöveg legalább 18 sorra rúg.⁶³ Ennél is komolyabb gondot okoz azonban, hogy a Col. I megmaradt sorai is igen töredékesek, első felük hiányzik. Preisendanz kiegészítése nyomán is csak nehézkesen nyer értelmet az oslói töredék. Lényege, hogy a megfelelő előírások szerint áldozatot kell bemutatni egy bizonyos Arktosnak.⁶⁴ Col. I és Col. II tartalma olyannyira eltérőnek tűnik, hogy első olvasásra talán azt is vélhetnénk, hogy két teljesen különböző és egymástól független varázslatról van szó. Egyetlen fogódzónk van, ami világossá teszi, hogy egy egybefüggő, hosszú varázslat leírásával van dolgunk, ez pedig a fej felett összefűzött kéz.⁶⁵ Enélkül ugyanis nehezen értelmezhető Col. II azon mondata, hogy „*miután pedig [...] kezdet eloldottad*”.⁶⁶ Kiderül tehát egyrészt az, hogy a két kolumna tartalmilag is szorosan összefügg egymással, másrészt pedig az, hogy ezalatt a kezeket mindvégig a fej felett összefonva kell tartani.

A második kolumna sokkal jobb állapotban maradt fenn, és többet is lehet belőle megállapítani a varázslat egészére nézve. A Col. II szövege két jól elkülöníthető egységből áll: egy idézésből (*λόγος*), melyben felszólítjuk az adott túlvilági hatalmat, hogy teljesítse kérésünket, és egy kényszerítésből (*ἐπάναγκος*), amellyel kényszerítjük az adott kérés végrehajtására, és amely biztosítja a sikert.⁶⁷ Az idézés első szavai nehezen érthetőek, talán mágikus igék lehetnek. Nem tudjuk bizonyosan, hogy az „*ezek(et) a szavak(at)*” követő, jól érthető részt ki kell-e mondani, vagy fel kell-e olvasni. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy az itt következő szavakat fel kell írni arra a táblácskára, amit a későbbiekben égőáldozatként kell felajánlani. Jól megfigyelve ezeket a bizonyos felírandó szavakat, az olvasó már sejtheti, miért is érezte a szerző szükségesnek a mágikus formula szövegének titkosítását. Az itt következő rész ugyanis rémséges fenyegetésekkel van te-

63 MERKELBACH–TOTTI, 1991. 89.

64 Arktoz (Nagy-medve csillagkép) jelképezi Typhón lelkét. Vö. PGM IV 1331–1389 (különösen: 1380); Isis és Osiris 21. (in: PLUTARCHOS, 1986.)

65 Col. I, 14–15. sorok.

66 Col. II, 22. sor.

67 NOCK, 1929. 238.

le, amelyekkel a varázsló a megszólított emberfeletti hatalmat (talán Isis istennőt) kívánja erőszakkal rábírní kérésének teljesítésére. Már az első „ígérete” is rettenetes: akkor hagyja békén a napkeltét és a napnyugtát (tehát a napok természetes, egymást követő sorát), ha a megszólított hatalom teljesíti kérését, máskülönben neki hatalmában áll beavatkozni a természet önálló rendjébe és felborítani működését. Nem elégszik meg azonban ennyivel. Összesen nyolc fenyegetést, illetve ígéretet helyez kilátásba, amelyeknek ugyanaz a feltétele: a megszólított lény teljesítse kérését. A kérés mibenléte itt még nem derül ki.

A nyolc fenyegetés-feltétel után mágikus szavak sora következik, majd a λόγος egy rövid felszólítással végződik: „*hirdesd ki az ezernevű istenség, Isis titkait*”.⁶⁸ Az ezt követő rész, a kényszerítés (ἐπάναγκος), egyre bonyolultabbá kezd válni, különösképpen a 23–28. sorok között, ahol valamennyi sor első negyede-harmada hiányzik, mert a papiruszból kiszakadt ez a rész. Preisendanz megkísérelte a sorok olvasható maradékából rekonstruálni a hiányzó részeket, ám az eredményül kapott szöveg így is nagyon kuszának és bonyolultnak tűnik. A részletek sok szempontból bizonytalanok, de a lényeg világosan érthető. A mágiahasználónak további varázsszövegek elmondása mellett égőáldozatot kell bemutatnia Isis istennőnek, hogy egy varázsjelet (Kronos jelét) kapjon tőle védelem gyanánt, hiszen az ilyen mágikus praktikák sosem veszélytelenek. Ezután ki kell mondani a varázsszót (*chaiḥthrai*), majd biztosíték gyanánt („...*nehogy a csillagok lehulljanak...*”) újabb mágikus ígéretet kell citálni. A papirusz utolsó három sora rejti a varázslat lényegét, itt derül ki, hogy miért kellett mindez, hogy mi is a varázslat célja: „*Tedd ebben az órában, nagyhírű Előrelátás, a tegnap (még) utáltat kedveltté mindenki előtt*”. A varázsló kedveltté akar válni, tehát azt akarja, hogy szeressék. A szerelemvarázslatnak egy különösen kegyetlen és veszélyes fajtájával állunk szemben, ahol a hatást eszközöző túlvilági hatalom nem más, mint Isis istennő.⁶⁹ Ő az a bizonyos erő, akinek közbenjárása és hatalma szükséges az ilyen praktikához, mert termékenység-isten női alakja a hellénizmus korára új szerepekkel bővült: ő lett a varázslás szakértője, a szerelem legnagyobb és leghatalmasabb istennője Egyiptomban.⁷⁰ Az ősi görög szerelemistennő, Aphrodité alakjához hasonló attribútumok kapcsolhatók, a hellénizált Egyiptomban Isis és Aphrodité párhuzama magától értetődő. A mágikus formulában szereplő cél (elérni, hogy valaki

68 Col. II, 13. sor.

69 PREISENDANZ, 1929a. 458.

70 KÁKOSY, 1998. 321.

vagy valakik szeressék az illetőt) fogalmazódott meg a Kr. e. 6. században is a „tizedik múzsa”, Sapphó versében is. Első, Aphroditéhez címzett himnuszában az istennőhöz könyörög, hogy lépjen hozzá, és miként régen is tette, segítse meg őt szerelmi bánatában. Aphrodité így szól a kesergőhöz:

„...τίνα δηῦτε πείθω
20 ἄψ ἠσάγηνη ἔς σάν φιλότατα; τίς σ', ὦ
Ψάπφ', ἀδικήεις;
καὶ γὰρ αἱ φεύγει, ταχέως διώξει·
αἱ δὲ δῶρα μὴ δέκετ', ἀλλὰ δώσει·
24 αἱ δὲ μὴ φίλει, ταχέως φιλήσει
κωῦκ ἐθέλοισα.”⁷¹

A téma, amivel a Kr. e. 6. században élt költőnő foglalkozott és művészi versbe öntött, aktuális egy Kr. u. 1–2. századi mágikus papirusz szerzője számára is. A különbség csak a megnyilvánulási formában mutatkozik: Sapphó imádságos könyörgésbe foglalja vágyát, a vizsgált papirusz ismeretlen szerzője pedig kegyetlen és rettenetes fenyegetésekkel, mágikus béklyókkal, jelekkel és igékkel kényszeríti az istenséget, hogy kedveltte tegye őt bizonyos ember(ek) előtt. Ez utóbbit persze két okból is életveszélyes próbálkozásnak tartották abban a korban. Egyrészt veszélyes, mert ha az ember elrontja valamelyik szót vagy nem pontosan az előírás szerint cselekszik, akkor a túlvilági hatalmak előtt védtelenné válik, márpedig ők a korabeli emberek hite szerint nem bocsátják meg egykönnyen az őket érő zaklatásokat. Sokkal konkrétabb fenyegetést jelentett azonban, ha a mágikus papirusz illetéktelen kezekbe került. Iszonyú tartalma miatt varázslással és istenkáromlással vádolhatták volna az evilági hatóságok előtt a papirusz szerzőjét, aki súlyos büntetésre számíthatott volna. Ez a két veszélyforrás ösztönözhetette a szerzőt arra, hogy egy egészen egyedi titkosítási eljárással biztosítsa, hogy avatatlanok ne ismerhessék meg a mágikus formulát.

Mindez csupán részleges adatokon alapuló igazolása a sifírozás tényének, és óvatos válaszkérés arra a kérdésre, miért is kellett titkosíráshoz folyamodni. A papirusztekercs teljes tartalmának ismerete, esetleg máshonnan előkerülő, hasonló módszert alkalmazó papiruszok felbuk-

71 Sapph. 1.18–24. sorok. A himnuszt közli: PAGE, 1955. 3–4. Fordítása: „*Nos a Rábeszélés / kit vigyen hozzád szerelemre, Szapphó / mondssza, ki bántott? / Hogyha elkerült, – a nyomodba jár majd, / hasztalan kínálgatod – ő kínál majd / hogyha nem kíván, – hamar ő kíván majd, / bár nem akarná.*” (Ritoók Zsigmond fordítása) In: RITOÓK et al., 1999. 36.

kanása minden bizonnyal jóval közelebb vihetne bennünket a kérdés megválaszolásához.

5. Problémák az értelmezés körül

A vizsgált papirusz általános célja (szerelemvarázs) és titkosításának oka (istenkáromlás) világosan érthető, az egyes részletek azonban gyakran el-
lentmondanak egymásnak. Ez a fejezet a papirusz értelmezési problémáit kívánja bemutatni, elsősorban a második kolumnára összpontosítva,⁷² a problémák megoldásának feltétlen igénye nélkül. Ezek a problémák alapvetően paleográfiai, illetve szemantikai természetűek. Az előbbin egyszerűbb dolgok értendők, tudniillik ezen vagy azon a helyen ilyen vagy olyan betű áll-e. Mint rövidesen látni fogjuk, a michigani töredék két nagy értelmezője, A. S. Hunt és K. Preisendanz számos helyen „mást lát”.

A nehezebb, összetettebb, szemantikai jellegű problémák egy része az előzőkből következik (pl. „ha itt és itt ilyen és olyan betűk állnak, akkor ez a rész így és így egészíthető ki és értelmezhető”), másik része azonban még bonyolultabb. Néhány jelentős kérdés tisztázásában nagy segítséget jelenthet a Col. I. Sajnos azonban maga az oslói kolumna is alapvető problémáktól terhes, hiszen jelentősen kisebb és töredékesebb, mint a michigani papirusz, így a szöveg teljes rekonstruálása még komolyabb nehézségeket és kételyeket szül. Preisendanz kiegészítette a Col. I megmaradt sorait,⁷³ mégpedig úgy, hogy megkísérelte kikövetkeztetni azokat a szavakat és mondatrészeket, amelyek elvesztek a sorok elejéről. Ennek eredményeképpen Preisendanz átírásában mindkét kolumnában minden szó szerepel, ami a megmaradt sorokban leírva áll(hat)ott. Ezt az átírást alapul véve számításaink szerint az első kolumna 20 megmaradt sorában összesen 494 betű áll, tehát a soronkénti átlagos betűszám 24,7. Szerencsére a Col. II sokkal jobb és teljesebb állapotban maradt fenn, így ennél nemcsak a betűk számát lehet megszámlálni, de megmérhetjük a szélességét, és nagyjából megbecsülhetjük a magasságát is a fényképmásolata alapján. A betűk soronkénti átlagos száma a Col. II esetében 39, mert 1443 betű esik 37 megmaradt sorra. Két fontos számunk van a két kolumnát illető-

72 A Col. I nem értelmezhető önmagában, hanem csak a jóval terjedelmesebb Col. II-hez viszonyítva. Mindazonáltal az első kolumna sokat segít a második értelmezésében.

73 PREISENDANZ, 1973–1974. 204.

en: 24,7 és 39. Feltételezve, hogy a betűk átlagos mérete és a közöttük lévő betűközök nagyjából azonosak az egész papiruszon, kijelenthetjük, hogy a Col. I és a Col. II szélességének aránya 24,7 : 39. Természetesen az egyes sorok hosszúsága eltérő lehet, így egyesek hosszabbak, mások rövidebbek az átlagosnál. Ennek ellenére a két kolumna „teste” ránézésre különböző kellett hogy legyen. A 7. ábra mutatja a kolumnák szélességének ezen arányát.

A 7. ábra csupán hozzávetőleges vázlata a titkosírást papirusznak. Azt ugyan nem tudjuk, hogy a papirusz eredetileg hány kolumnát tartalmazhatott, de az bizonyosnak mondható, hogy a két töredék a két utolsó kolumnából való. A Col. I és Col. II távolsága sokkal kisebb, mint az a széles margó, amit a michigani töredék jobb szélén hagyott a szerző, így ez alighanem a tekercs vége lehet. Ha elfogadjuk Preisendanz kiegészítését, a papirusz mindenképpen hasonlóan kellett hogy kinézzen, mint a 7. ábra. Nem valószínű azonban, hogy ilyen jelentős különbség lett volna a két kolumna szélessége között. A Col. II annyival vastkosabb, hogy akár két kolumna is kifért volna a helyére. Ugyanakkor nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy míg a Col. II méreteit ismerjük, a Col. I szélességét csak megbecsülni és számíthatni tudjuk. Ezért felhívjuk a figyelmet arra, hogy a Col. I szélessége nem tekinthető bizonyosnak, mert csak Preisendanz hipotetikus szöveg-kiegészítésén alapszik. Ez a tény komolyan megkérdőjelezi Preisendanz megoldásának hitelességét, ami az oslói töredéket illeti.

Rátérve a Col. II értelmezésének problémáira, a nehézségek megértesését könnyíti, ha egymás után látjuk a két kutató (Hunt és Preisendanz) átírását a michigani töredékről. A szöveg Hunt szerint:

[.....]αδω[.]..οροτ .[.....].[.]..ταγ ταῦτα
 [συντέλε]σον τῷ δι(νι) ὅσα σοι εἶς [τοῦτο ἔγ]ραψα, καὶ ἀφήσω
 [ἀνα]τολήν καὶ τὴν δύσιγ [ἢ πρότ]ερ[ο]ν κατεστάθη, καὶ
 [...]ω τὰ κρέα τοῦ Τυφῶνος ε[...]ον, καὶ οὐ διαρρήξω
 5 [τὰ] δεσμά οἷς ἔδησας Ὅσει[ρ]ιν .κ[α]ὶ οὐ φωνήσω τοὺς
 [βι]αιοθανάτους ἀλλ' ἀφήσω, καὶ [ο]ὐκ ἐκχεῶ τὴν κεδρίαν
 [ἀλλ'] ἑάσω, καὶ σώσω τὸν Ἀμμωνα καὶ οὐ φονεύσω, καὶ
 [κα]τασκορπιῶ τὰ μέλη τοῦ Ὅσειρεως, καὶ σὲ κατακρύψω
 [...].. γιγάντων. εἰειειει[ειει]ειει χοιν
 10 [...]υθ χεννονευ αφουθ ανουαωθ εἰειει πεορε
 [...]ωβ μαννοζ αρανονουθ χαλ . αφ κουλιξ νοη ν .
 [...]κ βορναθ λουβεινε αρηρονειρε ιτινλοτολ [
 [ἀπά]γγελλε τὰ κρυπτά τῆς μυριωνύμου θεᾶς Ἰσιδος.

- [..]πάναγκος ἵνα σοι δείξῃ εἰ τελεῖται τὸ πρᾶγμα
15 [σου· ἐ]πιθύων βράθῃ σὺν τῷ πιττακίῳ λέγε
[...] ἀγνή κούρα, σημειόν μοι τῶν ἀποτελεσμάτων
[δός, ἀ]νακάλυψον τ[ὸ] γ' ἱερὸν πέπλον, τιναξόν σου τὴν μέλαι-
[ναν]. χην καὶ κείνησον τὸ σύμπλεγμα τῆς ἄρκτου, ἄγιε
[...] η πνουν γμοηρομενδουμβα, ὁ μεγαλώνυμος ἴα
20 [...] φθοηοι θερμοηο φθαω, ὁ μεγαλώνυμος Ἰωθη
[....] θουηοβωβελιξ, ὁ μεγαλώνυμος Ἰακω : εἴ-
[παν]τος δέ σου ταῦτα καὶ ἅμα λύσαντος τὰς χεῖρας εξαρ-
[.....]μ[.] τῆς χειρὸς ἐκ τοῦ στ[ῆ]θους, ὄψη γάρ
[.....]. ον ἐξ ἀνάγκης εἰς ὄν βλέπεις
25 [.....] ἐξη[[η]κοντικὸτα εἰσπεληδη-
[κ.....]ως θεόπληκτον γενέσθαι. ἔχε
[δέ.....]οκείμενον τὸν χαρακτήρα πρὸς
[.....].αρρ[...] ἐστὶν Κρόνου ὅστις σε θρασύνει.
[με]τὰ δέ τὸ λαβεῖν σε τοῦτο τὸ [ση]μεῖον, [[.]] χαίρων
30 [τῆ ? τύ]χη ἔπειπον ἅπαξ χαῖθραί, εἴπαντος γάρ σου
[εἰς ὅ]σῃ εὔχῃ σοι συνεργήσει, καὶ εὐθέως ταῦτα ῥήμα-
[τα, μὴ ἀ]νάστασις γένηται τῶν ἀστέρων καὶ τῆς ἀγαθῆμερίας,
θα[.].[.]σιρ φνουχ μελλανχιω κερδω μελιβευ
.κασπ[.]γεβενθτριχ γαρν[.]ω θραω σαυτραῖστραῖσ
35 βασυμ, ἤδη β̄ συντέλεσον ἐντ[ὸ]ς ὥρας τῆσδε, ποίει,
μεγαλόδοξε πρόνοια, τὸν ἐχθ[έ]ς ἀν[ε]παφρόδειτον εὐσχί-
[μονα.....,] ποίει δ[.....]πρ[ο]τ[έ]ρω δ..[.].φ..[.
[.....] . [

Preisendanz szerint:

- [8 B.] Ἄδω[ναί], ογοτ [14 B.] τὰ γ(ράμματα) ταῦτα | συντελε]σον
τῷ δεῖνα, ὅσα σοι εἰς [τοῦτο ἔγ]ραψα, καὶ ἀφήσω | τὴν ἀνα]τολήν
καὶ τὴν δύσιν, [ἢ πρότ]ερ[ο]ν κατεστάθη, καὶ | σώσ]ω τὰ κρέα
5 τοῦ Ὀσίρεως ἐ[μπεδ]ον, καὶ οὐ διαρρήξω || τὰ δεσιμὰ, οἷς ἔδησας
Τυφῶνα [κ]αὶ οὐ φωνήσω τοὺς | βι]αιοθανάτους, ἀλλ' ἀφήσω, καὶ
[ο]ὐκ [έ]κχεῶ τὴν κεδρίαν, | ἀλλ'] ἐάσω, καὶ σώσω τὸν Ἄμμωνα καὶ
οὐ φωνεύσω, καὶ | οὐ κα]τασκορπιῶ τὰ μέλη τοῦ Ὀσίρεως, καὶ σέ
10 κατακρύψω | ἐκ τῶν] γιγάντων· εἰ εἰ εἰ [εἰ εἰ] εἰ εἰ χοιν || Ἄφο]υθ,
χεννονευ, Ἄφουθ, Ἄνου Ἄωθ, εἰεἰεἰ πεοοε | Ἰακ]ωβ μαννοῦς Αραννουθ

- χαλ[.]αφ κουλιξ νοη ν[.] | ..]κ βορναθ λουβεινε αυηρ ουειρε ιτιν λοτολ
 | ἀπάγγελλε τὰ κρυπτὰ τῆς μυρι[ων]ύμου θεᾶς Ἰσιδος´.
 | ὁ δ´ ἐπᾶναγκος, ἵνα σοι δείξῃ, εἰ τελεῖται τὸ πρᾶγμα·
 15 || ἐπισ]υνθῶν βράθυσὸν τῷ πιττακίῳ λέγε· | Ἰσι,] ἀγνή Κούρα,
 σημεῖόν μοι τῶν ἀποτελεσμάτων | δός, ἀ]νακάλυψον τ[ὸ]ν ἱερὸν
 πέπλον, τίναξόν σουτήν μέλαι]ναν Τύ]χην καὶ κίνησον τὸ
 σύμπλεγμα τῆς ἄρκτου, ἄγιε | Ἰωθ]η πνουν γμοηρμενδουμβα,
 20 ὁ μεγαλώνυμος Ἰα]κώ], φθοηρι, θερμοηρ, φθᾶω, ὁ μεγαλώνυμος
 Ἰωθ]η | φνου]θουηρ βαβ ἔλιξ, ὁ μεγαλώνυμος Ἰακω:´
 εἴ]παν]τος δέ σου ταῦτα καὶ ἅμα λύσαντος τὰς χεῖρας ἐξαφεί
 θεὰ τὴν ἀκ[μ]ῆ]ν τῆς χειρὸς ἐκ τοῦ στ[ή]θους· ὄψη γὰρ | ἀστέρα σοι
 25 ἀγόμεν]ον ἐξ ἀνάγκης, εἰς ὃν βλέπεις || ἀτενώς, χαρακτήρα]
 ἐξηκοντικὸτα εἰσπετηδηκὸτα εἰς σὲ αὐτόν], ὡς θεόπληκτον
 γενέσθαι. ἔχε | δὲ εἰς φυλακὴν προ]κεείμενον τὸν χαρακτήρα·
 πρὸς | θεᾶς γὰρ ὁ χ]αρακτῆρ ἐ]στιν Κρόνου, ὅστις σε θρασύνει.
 30 | με]τὰ δὲ τὸ λαβεῖν σε τοῦτο τὸ [σ]ημεῖον, χαίρων || τῇ τύ]χῃ
 ἐπειπον ἄπαξ· `χαῖθραί´. εἴπαντος γὰρ σου, | εἰς ὅσ]α εὐχῇ, σοὶ
 συνεργήσει, καὶ εὐθέως ταῦτα ῥήμα]τα, μὴ ἀ]νάστασις γένηται
 τῶν ἀστέρων καὶ τῆς ἀγαθημερίας· | Ἰα[. Οὐ]σίρ, φνουχ, μελλανχιω,
 κερδω, Μελιβευ | .]κασπ[.] νεβενθριχ γαρν[.]ω θραω σαν τραῖσ τραῖσ,
 35 || Βασυμ· ἦδη, ἦδη συντέλεσον ἐντ[ὸ]ς ὥρας τῆσδε ποίει |
 μεγαλόδοξε Πρόνοια, τὸν ἐχθὲ[ς ἀν]επαφρόδιτον εὐσχί]μονα
 πᾶσιν], ποίει δ[.....πρ]οτ[έ]ρω δ....φ...

Elsőként lássuk, hogy a titkosírás megfejtője, A. S. Hunt milyen érdekeségeket talált a szöveg átírásakor.⁷⁴ Leírja, hol hibázott a szerző, ezeken a helyeken ugyanis észrevehető, hogy eredetileg más volt odaírva.⁷⁵ Jelzi, hol használtak valódi központoszást,⁷⁶ ugyanis egy pontot (pl. mondatvégi írásjel) az átírásban nem lehet megkülönböztetni az olyan szöveghelyektől, ahol biztosan áll egy betű, de az nem olvasható.⁷⁷ A következő problémát a ζ (dzéta) jelentí. A szövegben szereplő értelmes görög szavak között egyik helyen sem szerepel, ám van két olyan jel is, ami eset-

74 HUNT, 1929. 130–131.

75 Lásd 12. jegyzet.

76 21. sor: „Ἰακω” után : (kettőspont) áll. 23. sor: „στ[η]θους” után : (felső pont) áll.
 26. sor: „γενεσθαι” után : (felső pont) áll. 28. sor: „θρασυνει” után : (kettőspont) áll

77 Vö. 1. sor: „οροτ.” (pont a hiányzó betűt jelöl) és 28. sor: „θρασυνει.” (a pont a mondat végét jelöli)

leg a ζ-ra vonatkozhat.⁷⁸ Mindkettő mágikus szavaknál fordul elő, és ezek érthetlensége fokozza a ζ körüli zavart. Persze előfordulhat az is, hogy ezen két jel közül egyik sem vonatkozik rá, és a fennmaradt töredékekben egyáltalán nem szerepel. Ez esetben azonban nem tudunk mit kezdeni a két rejtélyes jellel. Egy biztos: akármelyik is a két jel közül a ζ, az bizonyos, hogy csak az egyik lehet a kettő közül. Két külön jelet ugyanis egyik hangzóhoz sem rendeltek, pláne nem az egyik legritkábban előfordulóhoz.

Ezek azonban csak a kisebb problémák. Sokkal inkább elgondolkodásra késztetnek azok az esetek, amikor megvizsgálva a papirusz (kiváló minőségű) fényképmásolatát, rádöbbenünk, hogy bizonyos helyeken nem az áll, amit Hunt (és alighanem javarészt az ő nyomán Preisendanz is) feltüntet az átiratában. Az ilyesmi kevésbé zavaró, ha a varázsszavak egyik-másik betűjénél vesszük észre, hiszen voltaképp lényegtelen, hogy pl. a Col. II, 9. sor utolsó szava $\chi\omicron\upsilon\psi$ vagy inkább $\chi\omicron\psi$, hiszen egyik szónak sincs számunkra különösebb jelentése.⁷⁹ Komolyan el kell azonban gondolkodni, amikor a fényképmásolat jeleit figyelmesen követve észrevesszük, hogy a második kolumna 25. sorában két igealak ($\epsilon\tilde{\xi}\eta\kappa\omicron\nu\tau\iota\kappa\omicron\tau\alpha\epsilon\iota\sigma\pi\epsilon\pi\eta\delta\eta[\kappa\omicron\tau\alpha]$) közt megbújik egy meglehetősen jól olvasható $\simeq\epsilon\tilde{\zeta}$ (καί) is. Ez azonban egyszerűen nem létezik sem Huntnál, sem Preisendanznál. Természetesen nem vethetjük el azt az eshetőséget sem, hogy a fényképmásolat valamilyen furcsa oknál fogva mégsem a valóságot tükrözi. Valóban elhamarkodottság lenne úgy ítélni ezekben a kérdésekben, hogy nincs alkalmunk megvizsgálni magát a papiruszt. A tévedés jogát tehát fenntartjuk magunknak, de így is jelezzük, hogy a szöveg pontosabb megértése érdekében üdvös lenne, ha újra alaposabb vizsgálat alá vetnék a michigani Kelsey Régészeti Múzeum birtokában lévő papirusztöredéket.

A papirusz körül adódó nehézségek hosszú sora még mindig nem ért véget. Preisendanz saját munkájában közzétéve a szöveget, igyekezett „át-hidalni” a formula elveszett betűi és szavai okozta űrt, és kipótolta a hézagokat úgy, ahogy a legnagyobb valószínűség szerint kellett. Az eljárás eredményeképpen (mint a fenti átirásoknál észlelhető) Preisendanz szövege néhány ponton eltér Huntétól. Ezzel megérkeztünk a legnehezebb, szemantikai jellegű problémákhoz. Preisendanz ugyanis látta, mi van a pa-

78 11. sor: $w\epsilon\tilde{\zeta}\sigma*$ (μαυνοζ) és 19. sor: $\lambda\omega\kappa\epsilon\omega\psi\zeta\lambda\omicron\eta\omega\epsilon\tilde{\zeta}$ (γμοηομενδοουμβα). A két kérdéses jel tehát: * és ϵ . Mint látható, a második jelet Hunt mégis „η”-nak írja át, és ezt Preisendanz is átveszi.

79 A Col. II 9. sorának utolsó betűje nehezen olvasható, de mindenesetre biztosan nem ζ (v). Valószínűbbnek tartjuk a $\epsilon\tilde{\zeta}$ -t (ψ).

piruszon, illetve, hogy miként írta át Hunt, ennek ellenére amellet érvel, hogy tévedett a papirusz szerzője és valójában mást akart írni.⁸⁰

A kérdéses szakasz a formula első részében (λόγος) szerepel, a Col. II, 4–5. soraiban. Hunt így fordítja ezt a részt: „és én majd... Typhón húsát, és nem fogom szétszaggatni a béklyókat, melyekkel bilincsbe verted Osirist”.⁸¹ Preisendanz ezzel szemben amellet érvel, hogy a papirusz szerzője véletlenül cserélte fel a két nevet, és valójában így kell olvasni (kiegészítve az első mondat hiányzó igéjét): „és én örökké meg fogom menteni Osiris húsát, és nem fogom szétszaggatni a béklyókat, melyekkel bilincsbe verted Typhónt”. A különbség „csak” annyi, hogy Osiris és Typhón neve fel lett cserélve, de ismerve e két egyiptomi isten egymáshoz való viszonyát, ez a csere teljesen megváltoztatja nemcsak a mondat, hanem talán az egész papirusz értelmét is.

Osiris az egyiptomi mitológia egyik legősibb istensége, akit gonosz testvére, Séth (görög nevén Typhón) meggyilkolt, majd tizennégy darabra tépte szét testét. Osiris tagjait hitvese – és egyben testvére –, Isis összegyűjtve mumifikálta, és így Osiris isteni ereje olyannyira megmaradt, hogy Isisnek gyermeket nemzett: a sólyom-alakkal ábrázolt Hórust,⁸² aki esküdt ellenségként üldözte Séth-Typhónt.⁸³ A Chester Beatty I. papirusz, amely megőrizte Hórus és Séth történetét, beszámol arról, ahogy Isis belevágja szigonyát a vízilóvá bűvölt Séthbe, ám annak könyörgése annyira meghatja (elvégre Séth a testvére), hogy végül elengedi. Hórus hirtelen haragjában lefejezi Isist.⁸⁴ A későbbiekben ez a történet némiképp megszelídült, és Plutarchos már úgy írja le, hogy a heves Hórus leüti a napkoronát Isis fejéről, mert az elengedte a megkötözött Typhónt.⁸⁵

Preisendanz megoldása mindezek tükrében közelebb hozza a mítoszt a papiruszhoz, hiszen Isis az, aki megmenti Osirist, és Plutarchos szerint ő köti meg Typhónt is. A mágikus formula tehát azzal fenyegeti meg Isist, hogy mindezek csak akkor történnek meg, ha teljesíti azt, amit parancsol (ti. hogy kedvelt legyen). Ellenkező esetben Osiris húsa nem menekül

80 PREISENDANZ, 1929b. 1547.

81 Osiris megláncolásához lásd PGM IV 179–201 (Typhónhoz szóló imádság). 185–187. sorok: „ἔγω εἰμι ὁ σύν σοι τὴν ὅλην οἰκουμένην ἀνασκαλεύσας καὶ ἐξευ|ρὸν τὸν μέγαν Ὁσίριον, ὃν σοι δέσμιον προσή|νεγκα.” („Én vagyok az, aki átkutattam veled együtt az egész világot és megtaláltam a nagy Osirist, akit megláncolva vittem el neked.”)

82 Plutarchosnál „Hóros”.

83 KÁKOSY, 1998. 318–323.

84 KÁKOSY, 1998. 319.

85 Isis és Osiris 19. In: PLUTARCHOS, 1986.

meg és Typhón béklyóit is szétszaggatja a formula végrehajtója. Preisendanz verziója koherens egésznek tűnik, amely logikus és védhető, ha elfogadjuk bizonyíthatatlan kettős axiómáját. Az ő értelmezése ugyanis két feltételezésen alapul: először, hogy a szerző hibázott, és véletlenül összekeverte Osiris és Typhón nevét, másodsor, hogy Isist szólítja meg a mágikus papirusz használója. Ebben az esetben valóban rémítő fenyegetés a hitvest azzal riogatni, hogy férje húsa elvész és ellensége kiszabadul. Az értelmezés gyenge pontja, hogy valójában nem ez áll a papiruszon.

Némi fantáziával feltételezhető egy másik, talán még sötétebb verzió is. Lehet, hogy a szerző mégsem tévedett, amikor papiruszra vetette a szöveget, hanem pontosan ezt akarta írni, és egyáltalán nem Isishez szól a fenyegető λόγος, hanem Séth-Typhón oldalán álló hatalmakat akar erőszakkal a maga oldalára állítani, ígérve, hogy nem engedi szabadon Osirist. Ebbe a képbe jól beleillik a 8. sor is,⁸⁶ hiszen Osiris tagjainak szétszórása a Typhón oldalán álló hatalmaknak kedvező. Ennek a sornak a lelegejére Preisendanz egy οὐ tagadószt illeszt,⁸⁷ ezzel fordítva meg a mondat értelmét, hogy az első verzió gördülékenyen működjön.⁸⁸

A második kolumna 7. sorában olvasható Ammón (Ἄμμων) név szintén kétféleképpen értelmezhető. Preisendanz szerint Ammón Osirist jelöli annak mellékneveként,⁸⁹ de nem magyarázza meg, vajon miért használja kétszer az Osiris megjelölést, harmadszor pedig hirtelen az Ammón nevet. Lehetséges tehát, hogy Ammón mégsem Osirisra vonatkozik, hanem az ősi egyiptomi Ámonra, akit a hellénizmus korától a görögök Zeusszal azonosítottak.

Biztos támpontot nyújthatna a λόγος nyolcadik „feltétele” („és téged el foglak rejteni a gigászok [elől]”), ha tudnánk, hogy a mitológiában kit rejtettek el a gigászok elől. Nem tudjuk, de azt láthatjuk, hogy az „[elől]” (ἐκ) szócska hiányzik a papiruszról, és csak Preisendanz egészíti ki így. Ezzel szemben A. D. Nock elképzelhetőnek tartja a μετὰ (között) prepozíciót ezen a helyen,⁹⁰ és így a mondat jelentése is némiképp megváltozna: „és té-

86 Col. II, 8. sor: [. . .] τ ῆ ῖ ο ≈ ο ῖ ῖ ῖ - τ τ ῖ ῖ ω ψ > σ τ ο η ο ο ψ - ῖ ψ τ ο

([κα]τασκορπιῶ τὰ μέλη τοῦ Ὀσειρέως) [sz]ét fogom szórni Osiris testrészeit.

87 Hunt elismeri, hogy esetleg lehet hely egy οὐ számára. HUNT, 1929. 133. Vö.: PREISENDANZ, 1929b. 1547.

88 Ti. [nem] fogom [sz]étszórni Osiris testrészeit.

89 Diod. I,25: „τὸν Ὀσίριον οἱ μὲν ... οἱ δὲ Ἄμμωνα γενομίκασιν” („Osirist akit ... pedig Ammónnak tartanak”) Idézi: PREISENDANZ, 1929b. 1547.

90 NOCK, 1929. 238.

csolat fűzi az éjszakához és a sötétséghez.⁹⁸ Mindenképp figyelemreméltó, hogy a Kr. u. 1–4. században Nebutosualéth igen gyakran szerepel szerelmi ígézésekben,⁹⁹ így nem meglepő a jelenléte a titkosíráson sem. Az istennő legérdekesebb tulajdonságáról egy Kr. u. 2–3. századi démotikus papirusz görög nyelven írt részéből értesülünk.¹⁰⁰ Itt a hatalmas Typhón-Séth istent hívja és próbálja engedelmességre bírni a varázshasználó, és a Typhónt kényszerítő hatalmak és varázsigék közt kétszer is megjelenik Nebutosualéth. Ez a tulajdonsága tökéletesen beleillik a titkosíráson új értelmezésébe, hiszen ha a varázslatot nem Isishez, hanem Typhónhoz vagy egy hozzá közel álló hatalomhoz címezték, akkor a kényszerítéshez szükség van Nebutosualéth segítségére is. Ezt a feltételezést látszik megerősíteni Arktos és Typhón kapcsolata is.¹⁰¹

A két töredék formájában fennmaradt titkosíráson papirusz körül számos homályos pont tisztázódni látszik. A használt kód-ábécé betűinek mintegy kétharmada ugyanazokkal a módszerekkel lett kialakítva, mint amelyekkel a görög betűkottairás is dolgozik, így feltételezhető, hogy a szerző innen (is) merített a titkosírás megalkotásakor. A szerelemvarázs durva és félelmetes formája azonban arra enged következtetni, hogy Preisendanz értelmezésével ellentétben a formulát nem Isishez címezték, hanem inkább olyan sötét, alvilági hatalmakhoz, akik a gonosz Séth-Typhón oldalán állnak.

97 Aktióphiph gyakran Seléné holdistennő jelzőjeként bukkan fel a forrásainkban. Vö. BETZ, 1996. 332.

98 Vö. PGM XIV a 3: „ἀναπέμποντα τὴν φαεσφόρον θεὴν Νεβουτοσουαληθ” („küldd fel a fényhozó istennőt, Nebutosualéth-t”). Vö. ZINTZEN, 2000. 780.

99 PGM IV 306, 1417, 2485, 2603–2606, 2750, 2913 (Kr. u. 4. század); PGM XVI 27 (Kr. u. 1. század); Suppl. Mag. 49, 45; 54, 13 (Kr. u. 2–3. század).

100 PGM XIV c 23; vö. PREISENDANZ, 1935. 2158–2159.

101 Ti. Arktos Typhón lelke, vö. 64. jegyzet.

A felhasznált irodalom jegyzéke

Forráskiadások

BETZ

- 1996 *The Greek Magical Papyri in Translation. Including the Demotic Spells.*
2. kiad. Szerk.: BETZ, Hans Dieter. Chicago–London, 1996.

DANIEL–MALTOMINI

- 1990–1992 *Supplementum Magicum.* 1–2. kötet. Papyrologica Coloniae-
siae XVI. 1–2. Szerk.: DANIEL, Robert W.–MALTOMINI Franco.
Köln, 1992–1992.

PAGE

- 1955 *Sappho and Alcaeus.* Szerk.: PAGE, Denys. Oxford, 1955.

PLUTARCHOS

- 1986 PLUTARCHOS: *Iszisz és Oszirisz.* Ford. W. SALGÓ Ágnes. Budapest,
1986.

PREISENDANZ

- 1928–1931 *Papyri Graecae Magicae: Die Griechischen Zauberpapyri.* 1–2.
kötet. Szerk.: PREISENDANZ, Karl. Lipcse, 1928–1931.
1929a PREISENDANZ, Karl: Ein Papyrus in griechischer Geheimschrift.
In: *Gnomon*, 5. (1929) 457–458.
1929b PREISENDANZ, Karl: Arthur S. Hunt, A Greek Cryptogram. In:
Philologische Wochenschrift, 49. (1929) 1544–1549.
1935 PREISENDANZ, Karl: Nebutosuaeth. In: *Paulys Real-Enzyklopädie
der classischen Altertumswissenschaft.* Szerk: WISSOWA, Georg–
Wilhelm KROLL. 16. kötet. Stuttgart, 1935.

PREISENDANZ et al.

- 1973–1974 *Papyri Graecae Magicae: Die Griechischen Zauberpapyri.* 1–2. kö-
tet. 2. kiadás. Szerk.: PREISENDANZ, Karl et al. Stuttgart, 1973–1974.

RITOÓK et al.

- 1999 RITOÓK Zsigmond et al.: *Irodalmi szöveggyűjtemény. A gimnázium 1.
osztálya számára.* (átdolgozott kiad.) Válogatta és jegyzetekkel el-
látta: Ritoók Zsigmond. Budapest, 1999.

Fénykép

Col. II (PGM LVII) fényképének forrása: (2002.10.26.)

PMich. inv. 534: <http://www.lib.umich.edu/pap/magic/rb.display.html>

Szakirodalom

ABERT

1918/1919 ABERT, Hermann: Der neue griechische Papyrus mit Musiknoten. In: *Archiv für Musikwissenschaft*, 1. (1918/1919) 313–331.

BARBOUR

1960 BARBOUR, J. Murray: The Principles of Greek Notation. In: *Journal of the American Musicological Society*, 13. (1960) 1–17.

BELLERMANN

1847 BELLERMANN, Friedrich: *Die Tonleitern und Musiknoten der Griechen*. Wiesbaden, reprint kiad.: 1969.

CRUSIUS

1891 CRUSIUS, Otto: Ein Liederfragment auf einer antiken Stauenbasis. In: *Philologus*, 50. (1891) 163–172.

1894 CRUSIUS, Otto: Die delphischen Hymnen. In: *Philologus*, (Suppl.) 53. (1894)

DAHLHAUS–EGGEBRECHT

1998 *Brockhaus Riemann Musiklexikon*. 2. kiadás. Szerk.: DAHLHAUS, C.–H. H. EGGEBRECHT. Opladen, 1998.

EITREM

1934 EITREM, S[amson]: Fragment of a Greek Cryptogram in the Oslo Collection. In: *Mélanges Maspero*, 2. (1934) 113–117. (Fényképpel).

EITREM–AMUNDSEN

1936 EITREM, Samson–AMUNDSEN, L.: Magical Cryptogram. In: *Papyri Osloenses*, 3. (1936) 38–40. (No. 75)

HEALEY

1990 HEALEY, John F.: The Early Alphabet. In: *Reading the Past: Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet*. A bevezetőt írta: HOOKER, J. T. Berkeley–Los Angeles, 1990.

GRAVES

1981 GRAVES, Robert: *A görög mítoszok*. 1–2. kötet. (Ford. Szijgyártó László). Budapest, 1981.

HUNT

1929 HUNT, Arthur S.: A Greek Cryptogram. In: *Proceedings of the British Academy*, 15. (1929) 127–134.

JEFFERY

1990 JEFFERY, L. H.: *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* 2. kiad. Oxford, 1990.

JENSEN

1969 JENSEN, Hans: *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*. 3. kiad. Berlin, 1969.

KÁKOSY

1998 KÁKOSY László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest, 1998.

KÁRPÁTI

1996 KÁRPÁTI András: Antik zene. In: *Bevezetés az ókortudományba I.* Szerk: HAVAS László. Debrecen, 1996.

KELEMEN

1991 KELEMEN Imre: *A zene története 1750-ig* (főiskolai tankönyv). Budapest, 1991.

KIECKHEFER

1989 KIECKHEFER, Richard: *Magic in the Middle Ages*. Cambridge, 1989

LIDDELL–SCOTT–JONES

1968 *A Greek-English Lexicon*. Szerk.: LIDDELL, H. G.–SCOTT, R.–JONES, H. S. Oxford, 1968.

MERKELBACH–TOTTI

1991 MERKELBACH, Reinhold–TOTTI, Maria: *Abrasax. Ausgewählte Papyri religiösen und magischen Inhalts*. 2. köt.: *Gebete (Fortsetzung)*. Opladen, 1991. (*Abhandlungen der Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften : Sonderreihe Papyrologica Coloniensia*, 17,2)

NAJOCK

1975 *Anonyma de Musica Scripta Bellermanniana*. Szerk.: NAJOCK, Dietmar. Lipcse, 1975.

NÉMETH

- 1996 NÉMETH György: Papyrológia. In: *Bevezetés az ókortudományba I.* Szerk: HAVAS László. Debrecen, 1996.

NOCK

- 1929 NOCK, A. D.: A Greek Cryptogram. In: *The Classical Review*, 43. (1929) 238.
1930 NOCK, A. D.: A. S. Hunt, A Greek Cryptogram. *Journal of Egyptian Archaeology*, 16. (1930) 124.

RIEMANN

- 1878 RIEMANN, Hugo: *Studien zur Geschichte der Notenschrift*. Lipcse, reprint: Hildesheim–New York, 1970.

SACHS

- 1968 SACHS, Curt: *Die Musik der alten Welt*. Berlin, 1968. (A mű eredeti kiadása: *The Rise of Music in the Ancient World East and West*, New York, 1943.)

SASS

- 1988 SASS, Benjamin: *The Genesis of the Alphabet and its Development in the Second Millennium B.C.* Wiesbaden, 1988.

SZÁDECZKY-KARDOSS

- 1996 SZÁDECZKY-KARDOSS Samu: Görög paleográfia. In: *Bevezetés az ókortudományba I.* Szerk.: HAVAS László. Debrecen, 1996.

WAGNER

- 1921 WAGNER, Rudolf: Der Berliner Notenpapyrus. In: *Philologus*, 77. (1921) 256–310.

ZINTZEN

- 2000 ZINTZEN, Clemens: Nebutosuaeth. In: *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Szerk.: CANCIK, Hubert–SCHNEIDER, Helmuth. 8. kötet. Stuttgart–Weimar, 2000.